

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

1. Από χαζό κι από τρελό...

Καμιά φορά μένουμε να απορούμε. Από τη μια, εμείς, με τις ταπεινές μας δυνάμεις, έχουμε φτάσει σε ορισμένες συγκεκριμένες προκείμενες κατανόησης της ελληνικής ιστορίας από το 1920 και μετά: μάς φαίνεται ότι δεν έχουμε κάνει μεγάλα λάθη και σπανίως βρισκόμαστε μπροστά σε ιστορικά γεγονότα ή θέσεις που να μάς διαψεύδουν. Από την άλλη όμως, ακόμη σπανιότερα βρίσκουμε άλλους από τους χιλιάδες ασχολούμενους με την ελληνική ιστορία που να συμφωνούν μαζί μας.

Παράδειγμα: ακολουθώντας τη χρονική διαδοχή των γεγονότων επί 16 συναπτά τεύχη έχουμε φτάσει να πραγματευόμαστε την περίοδο του καθεστώτος Μεταξά. Με μπούσουλα τις βασικές μας θέσεις, υποστηρίζουμε μεταξύ άλλων ότι το καθεστώς Μεταξά είναι ένα επεισόδιο εντελώς ακατανόητο αν δεν λάβει κανείς υπ' όψη, αφενός τον χαμηλής έντασης εμφύλιο πόλεμο που διεξαγόταν στην ελληνική επικράτεια από το 1922 και μετά, και αφετέρου την αναγκαιότητα προετοιμασίας της ελληνικής άρχουσας τάξης για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι ιθύνοντες του ελληνικής άρχουσας τάξης γνώριζαν ότι ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν προ των πυλών - το καθεστώς Μεταξά ήταν η προσπάθειά τους να πραγματοποιήσουν τις απαραίτητες προετοιμασίες επικρατώντας ταυτόχρονα στρατιωτικά (και -ήλπιζαν- οριστικά) επί της εργατικής τάξης. Αυτή η θέση, παρότι μάς φαίνεται αληθής και επαληθευμένη από τα γεγονότα, δεν μπορεί να βρεθεί πουθενά αλλού. Κι έτσι, όπως τα είπαμε και στην αρχή, μένουμε να απορούμε. Είμαστε εμείς έξυπνοι; Είναι οι άλλοι χαζοί; Ζούμε στον κόσμο μας;

Φυσικά δεν μένουμε να απορούμε για πολύ. Αμέσως θυμόμαστε μια άλλη από τις βασικές μας θέσεις: ότι η ιστορία δεν είναι ένα σύνολο αφηγήσεων που περιγράφουν το παρελθόν. Η ιστορία είναι ένα σύνολο αφηγήσεων που επιδιώκουν να καθορίσουν το παρελθόν ώστε να κυριαρχήσουν ιδεολογικά στο παρόν και έτσι να καθορίσουν το μέλλον. Και επειδή ζούμε σε ταξικές κοινωνίες, όλες οι ιστορικές αφηγήσεις είναι ταξικές αφηγήσεις. Θέλοντας και μη λαμβάνουν θέση στο βασικό ζήτημα που απασχολεί τις κοινωνίες μας: προορίζονται να χρησιμοποιηθούν στον ταξικό πόλεμο σήμερα. Για να καταλάβει λοιπόν κανείς τα περιεχόμενα των εκάστοτε ιστορικών αφηγήσεων, αρκεί να κοιτάξει κανείς τη χρήση για την οποία αυτές οι αφηγήσεις προορίζονται: είναι αυτή η χρήση που πρώτα και κύρια προσδιορίζει τα περιεχόμενα και όχι βέβαια η "ιστορική αλήθεια"! Με μια έννοια λοιπόν δεν είναι παράξενο που θέσεις όπως αυτές που υποστηρίζουμε είναι

Δυο ίδια βιβλία (που εξηγούν τη μοναξιά μας...)

τόσο μόνες τους. Δεν είναι επειδή τούς λείπει η "αλήθεια", αλλά επειδή ελάχιστοι ενδιαφέρονται για χρήσεις όπως αυτές που επιδιώκουμε εμείς.

Δεν ξέρουμε αν το καταλάβατε, αλλά μόλις αποφύγαμε τεχνηέντως τη ρετσινιά του ηλίθιου και αρχίσαμε να φλερτάρουμε με εκείνην του τρελού. Εν τω μεταξύ όμως, μιας και στο προηγούμενο τεύχος μιλούσαμε για τη νεολαία Μεταξά, έχουμε να σας δώσουμε και ένα καλό σχετικό παράδειγμα.

2. Πόσο διαφορετικά μπορούν να είναι δύο ίδια βιβλία

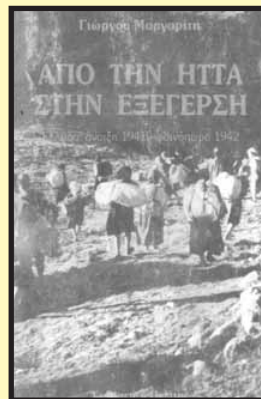
Το βιβλίο του Γιώργου Μαργαρίτη με τίτλο Από την ήττα στην Εξέγερση² κυκλοφόρησε το 1993. Αν και δεν μπορούμε να πούμε πως έχουμε καταλάβει καλά τους λόγους για τους οποίους γράφτηκε κατ' αυτόν τον τρόπο, είναι γεγονός ότι αυτό το μικρό βιβλίο ξεχωρίζει σαν τη μύγα μες το γάλα, τόσο από τα βιβλία με το ίδιο θέμα που είχαν γραφτεί μέχρι τότε, όσο και από εκείνα που έχουν γραφτεί έκτοτε για την περίοδο της κατοχής. Πρώτον, δεν ασχολείται με τα "ηρωικά χρόνια" της "παλλαϊκής αντίστασης" στον κατακτητή, αλλά με τη σκοτεινή περίοδο του πρώτου έτους της γερμανικής κατοχής. Δεύτερον, αποτελεί μία από τις ελάχιστες αμιγώς υλιστικές προσεγγίσεις της ιστορίας της κατοχής. Σύμφωνα με τη γνώμη του βιβλίου, η παραγωγή και η διανομή των τροφίμων σε καθεστώς κατοχής και πείνας, οι μικροτεχνολογίες της επιβίωσης που ανέπτυξαν οι κατεχόμενοι, η ταξική σύγκρουση, ήταν τουλάχιστον το ίδιο σημαντικές με την ίδρυση του ΕΑΜ ή τις εναρκτηρίες περιοδικές του Άρη Βελουχιώτη και των πρώτων ανταρτών στα χωριά της Στερεάς Ελλάδας. Τρίτον και σε άμεση συνάφεια με το δεύτερο, το βιβλίο του Μαργαρίτη αναζητήσει, όχι τις "βασικές προσωπικότητες" ή τον "λαϊκό ηρωισμό", αλλά τους πραγματικούς ανθρώπους και τα πραγματικά τους υποκειμενικά κίνητρα.

Θα αναφερθούμε ξανά σε αυτό το βιβλίο όταν φτάσουμε στην περίοδο της κατοχής και χρειαστεί να μιλήσουμε για την πείνα του πρώτου χρόνου. Ως τότε, θα μείνουμε στα όσα λέγονται εκεί για τη σημασία της ΕΟΝ. Κατά τον Μαργαρίτη λοιπόν,

η ΕΟΝ με τα εκατοντάδες χιλιάδες μέλη -υποχρεωτικά και αναγκαστικά δηλωμένα, δεν έχει σημασία αυτό- άλλαξε κυριολεκτικά τα ως τότε δεδομένα. Δεν ήταν κατηχητικό, δεν ήταν σχολείο, γυμνάσιο έστω, δεν ήταν προσκοπισμός. Ήταν μια πολιτική οργάνωση που ισοπέδωνε - εξίσωνε τους πάντες. Πλούσιους και φτωχούς, παιδιά "προυχόντων", εργατών, μικροαστών και εμπόρων και, προπαντός, αγόρια και κορίτσια μαζί. Κάτι που ως τότε μόνο στον κινηματογράφο συνέβαινε. Εκδρομές "μεικτές", αθλητισμός, μπάνια, πάρτι, φλερτ ήταν η πίσω πλευρά αυτού του καταναγκασμού. Ανεξάρτητα από τις μύχιες προθέσεις του Μεταξά, η οργάνωση της νεολαίας λειτούργησε συχνά ως σχολείο συλλογικότητας και απελευθέρωσης των ανθρώπινων σχέσεων, ανάμεσα στα δύο φύλα πριν απ' όλα. Η κοινωνία, με άλλα λόγια, ξεπέρασε έτσι, στο πιο δυναμικό της τμήμα, πλήθος από ταμπού, οι νέοι, οι άνθρωποι μπορούσαν πια ελεύθερα να συνευρεθούν, να διασκεδάσουν, να κουβεντιάσουν, ν' ακούσουν έστω τις φασιστικές θεωρίες, να κοιταχθούν και να ερωτευθούν στο ενδιάμεσο. Μπορούσαν δηλαδή να οργανωθούν.

Θα παρατηρήσατε τη συγγένεια με τις θέσεις που εκφράσαμε για την ΕΟΝ στα δύο προηγούμενα τεύχη. Δίχως να αναφέρεται ευθαρσώς στην παραγωγικότητα της άρνησης, ο Μαργαρίτης αναγνωρίζει "μία πίσω πλευρά του καταναγκασμού" και τις απελευθερωτικές δυνατότητες που αυτή η πλευρά άνοιγε. Δίχως να αναγνωρίζει ευθέως τον "χαμηλής έντασης εμφύλιο" που εμείς λέμε ότι διέτρεχε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία από το 1922 και μετά, επισημαίνει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ καταπιεστών και καταπιεζόμενων. Προφανώς λοιπόν η "καλή ιδέα" του Γιώργου Μαργαρίτη ερχόταν σε αντίθεση με το σύνολο των κυρίαρχων απόψεων περί ΕΟΝ ιδίως στο προηγούμενο τεύχος. Η ΕΟΝ ούτε ήταν ο μαγικά αποτελεσματικός τρόπος να μετατραπούν οι Έλληνες νεολαίοι σε φασίστες, ούτε η ηλίθια κρατική πρωτοβουλία που πέρασε ξώφαλτσα δίχως να αγγίξει το αγωνιστικό φρόνημα του "λαού". Ήταν ένα μεγάλο στοίχημα και μια

Σημειολογία

Το ίδιο βιβλίο με διαφορά 16 ετών. Αριστερά το παλιό. Δεξιά το καινούριο. Η αλλαγή στο εξώφυλλο είναι σημαντική. Η μαζική γυναικεία εργασία του παλιού εξωφύλλου ήταν μια εργασία που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, εκτός από τους σκοπούς του στρατού, και για τους σκοπούς της επιβίωσης και για τους σκοπούς της "εξέγερσης". Ο πατριώτης φαντάρος του νέου εξωφύλλου, από την άλλη, θέλει να μας πει ότι όλα ξεκινούν από το "έπος του '40".

Κατά τα άλλα βέβαια, οι προθέσεις είναι ακόμη εμφανέστερες αν προσέξουμε την αλλαγή του τίτλου. Η "εξέγερση" (τίνος εναντίον τίνος;) έχει μετατραπεί σε "θυελλώδεις ανέμους" (που προφανώς, ως καιρικό φαινόμενο που είναι, μάς δέρνουν όλους μαζί).

τεράστια προσπάθεια για το ελληνικό κράτος και ένα κομβικό γεγονός στην εξέλιξη των ιδεολογιών και των πρακτικών της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο, επειδή ουδέποτε οι καταπιεστές παίζουν σε άδαιο γήπεδο, δεν είχε τα αρχικά επιδιωκόμενα αποτελέσματα.

Απ' όσο ξέρουμε, το μπουκάλι με την "καλή ιδέα" που πέταξε ο νεαρός Μαργαρίτης στην ακαδημαϊκή θάλασσα το 1993 δεν βρέθηκε από κανέναν. Κανείς δεν ασχολήθηκε στα σοβαρά με τις παραγωγικές αντιπειθαρχικές όψεις της ΕΟΝ και η πιο εμπειριστατωμένη μέχρι στιγμής σχετική εργασία παριστάνει άνεση επί 300 σελίδες ότι δεν έχει ιδέα για το ζήτημα.³ Από την άλλη όμως, όπως είναι λογικό για κάθε πρωτότυπη ιδέα που πετιέται σε ένα στείρο περιβάλλον, εκείνη η απλή παράγραφος δεν είχε περάσει απαρατήρητη. Η ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα την θυμόταν ενίοτε, πάντοτε για να "διαφωνήσει κοσμίως". Η Οντέτ Βαρών-Βασάρ για παράδειγμα, όταν είναι να ξεκινήσει να μιλάει για το θέμα της ΕΟΝ, θεωρεί την αναφορά απαραίτητη:

Γι' αυτό και θα διαφωνήσω με ορισμένες απόψεις που αποδίδουν απελευθερωτική χροιά στην εμπειρία της συμμετοχής στην ΕΟΝ. Γράφει σχετικά ο Γιώργος Μαργαρίτης [παραθέτει την ίδια παράγραφο και συνεχίζει]

(...) Η διαφοροποίηση από την οικογένεια δεν γινόταν λοιπόν στη βάση μιας νέας ατομικής τοποθέτησης του εφήβου. Το πλαίσιο που είχε επινοηθεί περιέβαλλε ασφυκτικά τον έφηβο, παρεμβαίνοντας σε όλο τον ελεύθερο χρόνο του, από τις Κυριακές έως τις θερινές διακοπές, τις οποίες φυσικά η ΕΟΝ προσέφερε σε κατασκήνωσεις, σε μια νοοτροπία παροχών (...)⁴

Λίγες αράδες μετά, το ίδιο άρθρο παραθέτει ανερευθρίαστα την ιστορία της Φώφης Λαζάρου που διαβάσατε στο προηγούμενο τεύχος. Η Φώφη, όντας μαθήτρια λυκείου και υποχρεωτικά μέλος της ΕΟΝ, αγνοούσε το "ασφυκτικό πλαίσιο" και έφτανε να πραγματοποιεί μέχρι και διαρρήξεις προκειμένου να προμηθευτεί εισιτήρια κινηματογράφου τα οποία κανονικά δεν δικαιούνταν λόγω "υπόπτων φρονημάτων".

Αναμφίβολα λοιπόν "κάτι είχε" αυτή η παράγραφος, κάποια ιδέα βρισκόταν εκεί που δεν μπορούσε να γίνει ανεκτή από το υπόλοιπο ακαδημαϊκό συνάφι. Κατά την γνώμη μας, το βασικό πρόβλημα της "καλής ιδέας", αλλά και ολόκληρου του βιβλίου του Μαργαρίτη, ήταν ότι απλά δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από καμία πολιτική γραμμή όπως αυτές είχαν διαταχθεί στην Ελλάδα από το 1974 και μετά. Για να μείνουμε στα βασικά, αφηρη πολύ χώρο στην υποκειμενική κατάσταση της "βάσης", συνεπώς ακύρωνε την "πρωτοπόρο δράση" του κόμματος. Ακύρωνε εντελώς τον ρόλο του "λαϊκού πατριωτισμού" στη γέννηση του "αντιστασιακού φαινομένου" και τον αντικαθιστούσε με υλικά, πολιτισμικά και ιστορικά κίνητρα (τη σεξουαλική επανάσταση, την υλική στέρηση, την ταξική σύγκρουση και πάει λέγοντας). Αντιτιθέταν καιρία στη βασική προκείμενη των πατριωτικών ιστορικών αφηγήσεων σύμφωνα με την οποία η δικτατορία του Μεταξά δεν είναι κομμάτι της ιστορίας του ελληνικού κράτους, αλλά μια "ατυχής παρένθεση" η οποία ελάχιστα επηρεάστηκε απ' όσα προηγήθηκαν και ελάχιστα επηρέασε τα όσα ακολούθησαν.

Όλα αυτά όμως, ο πρωτοπόρος ρόλος του κόμματος, ο "ηρωικός λαϊκός πατριωτισμός" που θρέφει το "αντιστασιακό φαινόμενο", η δικτατορία του Μεταξά ως "ατυχής παρένθεση", δεν είναι πράγματα για να παίζει κανείς. Είναι αντιθέτως οι βασικές γραμμές της ιδεολογικής συγκρότησης της μεταπολίτευσης. Η μεταπολίτευση λοιπόν: το πραγματικό τέλος του εμφυλίου, που είχε ημερομηνία 1974 (ή 1981; Είμαστε αναποφάσιστοι...) και σφραγίστηκε από την ιδέα σύμφωνα με την οποία όλα ήταν τελικά μια παρεξήγηση. Και η "αλήθεια" πριν από την "παρεξήγηση" ήταν η εξής: Το σύνολο του ελληνικού λαού, είτε "αριστεροί" είτε "δεξιοί", εμφορούμενο από γνήσιο πατριωτισμό, αντιστάθηκε στους κατακτητές. Κανείς από αυτούς τους αγνούς πατριώτες δεν ενδιαφερόταν για την μεταπολεμική κατάσταση και την εξουσία, το βασικό ενδιαφέρον όλων ήταν "να φύγει ο κατακτητής". Οι εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα είχαν κίνητρο το βραχυπρόθεσμο όφελος και υπήρξαν ελάχιστα, συνεπώς είναι αμελητέες. Και έτσι, η ελληνική κοινωνία, από αντιτιθέμενα ταξικά συμφέροντα που προσπαθούσαν επί δεκαετίες να εξοντώσουν το ένα το άλλο, μετατράπηκε στους "Ελληνες", τον πάλαι ποτέ περιούσιο λαό. Με τέτοια σαθρά υλικά φτιάχτηκαν οι τρόποι να αντέχουμε ο ένας τον άλλον και μαζί η Ελλάδα όπως την ξέρουμε.

Όπως είναι λογικό για πανισχυρα οικοδομήματα που φτιάχνονται από σαθρότατα υλικά, κάθε παρέκκλιση αντιμετωπίζεται σαν υπαρξιακή απειλή. Και οποιαδήποτε ιδέα σύμφωνα με την οποία η δικτατορία του Μεταξά θα μπορούσε να έχει σχέση με τα όσα ακολούθησαν στην κατοχή, είναι προφανώς τέτοια παρέκκλιση.

Πρώτα από τα δεξιά: η δεξιά μεριά της εθνικής ενότητας δεν μπορεί να αποδεχθεί ότι η δικτατορία του Μεταξά, οι ανελέητες διώξεις της εργατικής τάξης, οι γενικοί προσανατολισμοί της οικονομικής και κοινωνικής ζωής μετά το 1936 ήταν ένα υπολογισμένο σχέδιο προετοιμασίας για μια μεγάλη ανθρωποφαγή. Γιατί έτσι θα αναγνώριζαν το γεγονός του διαρκούς και χαμηλής έντασης εμφυλίου πολέμου από το 1922 και μετά, συνεπώς θα αναγνώριζαν ότι η εμφυλιακή έκρηξη της κατοχής ήταν δίκαιη, αναμενόμενη και έπρεπε να πνιγεί στο αίμα.

Έπειτα από τα αριστερά: η αριστερή μεριά της εθνικής ενότητας, τα αριστερά κόμματα, δεν μπορούν να αποδεχθούν ότι η ένοπλη εμφύλια σύγκρουση της κατοχής τροφοδοτήθηκε από το ταξικό μίσος που συσσωρεύτηκε κοχλάζοντας τις προηγούμενες δεκαετίες. Γιατί η μακρά μάχη τους για νομιμοποίηση, αυτή η προσπάθεια να συμμετάσχουν στην νομή του κράτους έπειτα από την στρατιωτική τους ήττα, διεξάχθηκε γύρω από την παραδοχή ότι εκείνη η ένοπλη εμφύλια σύγκρουση ουδέποτε υπήρξε. Εκείνο που υπήρξε ήταν η "εθνική αντίσταση" η οποία είχε αποκλειστικά πατριωτικά - ιδεολογικά κίνητρα και εκτράπηκε σε εμφύλιο το 1946 έπειτα από "προδοσία". Ταιριαστό αυτό γιατί πώς να "νομιμοποιηθείς" (να γίνεις κομμάτι του κράτους) δίχως να ξεχάσεις την αδιάκοπη ιστορική συνέχεια αυτού του κράτους, τη συνεχή και λυσσασμένη προσπάθεια της άρχουσας τάξης να διαφυλάξει τους όρους της καπιταλιστικής συσσώρευσης, δίχως να ξεχάσεις τις υλικές προκείμενες της εμφύλιας σύγκρουσης; Ακόμη χειρότερα: πώς να δικαιολογήσεις την προδοσία της μεγαλύτερης στιγμής της εργατικής τάξης, την εξαρχής προσπάθεια μετατροπής της σε "πατριωτικό αγώνα";

Οπότε όλοι συμφωνούν: η εμφύλια σύγκρουση, η τρομερή της προετοιμασία, οι δεκάδες νεκροί των απεργιών, η δικτατορία του Μεταξά, η υποχρεωτική ΕΟΝ, το ιδιώνυμο, η κατοχική πείνα, το ΜΙΣΟΣ πρώτα και κύρια, όλα αυτά ουδέποτε υπήρξαν. Ξαφνικά η εργατική τάξη του μεσοπολέμου ξύπνησε σε μια κατεχόμενη χώρα. Οι "μικροκακίες" δεκαετιών διαγράφηκαν μονοκοντυλιά και όλοι μαζί οι Έλληνες βάλθηκαν "να διώξουν τον κατακτητή". Και αφού οι δεξιοί δεν ήταν πραγματικοί πατριώτες, μπροστάρης μπήκε το ΚΚΕ.

Όπως τα είπαμε: όταν το οικοδόμημα είναι σαθρό, η παραμικρή παρέκκλιση μπορεί να ανοίξει τους ασκούς του Αιόλου. Και η μικρή παράγραφος που έγραψε ο Γιώργος Μαργαρίτης το 1993 ήταν μια τέτοια παρέκκλιση. Μπορεί να μη μιλούσε για ταξικό μίσος, τολμούσε όμως να αναγνωρίσει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ της δικτατορίας του Μεταξά και όσων ακολούθησαν. Γι' αυτό και συνεθλίβη ανάμεσα στις συμπληγάδες πέτρες της μεταπολιτευτικής ιδεολογίας. Αγνοήθηκε από όποιον έκανε διδακτορικό έκτοτε, θεωρήθηκε απλοϊκή και ανάξια λόγου. Και τελικά εξαφανίστηκε. Το 2009, ο Μαργαρίτης αποφάσισε να επανεκδόσει το βιβλίο. Επειδή οι πολυτέλειες που πάνε παρέα με το status του φτασμένου φιλο-ΚΚΕ ιστορικού δεν είναι αμελητέες, στις 214 σελίδες του παλιού βιβλίου, η νέα έκδοση είχε να αντιτάξει 440. Κι όμως, παρά τον κουβαρντάδικο πολλαπλασιασμό των σελίδων, το κεφάλαιο με τίτλο "οι κληρονομίες" όπου περιλαμβάνονταν η επίμαχη μικρή παράγραφος, από 26 σελίδες συμπιχθηκε σε μόλις 20. Δεν χρειάζεται νομίζουμε να επισημάνουμε ότι η μικρή παράγραφος περί ΕΟΝ, αυτή τη φορά δεν τα κατάφερε να φτάσει στο τυπογραφείο.

Έτσι συμβαίνει λοιπόν και οι γνώμες που υποστηρίζουμε σε αυτή τη σειρά κειμένων μένουν τόσο μόνες τους. Δεν είναι ότι δεν τις έχει σκεφτεί κανείς πριν από εμάς. Είναι ότι κάθε ιστορική αφήγηση προορίζεται για σημερινή χρήση. Πρέπει να στεναχωριόμαστε;

Γαλανόμαυρο στο δίκτυο

Αυτό το κείμενο ήταν αρχικά μεγαλύτερο και για άλλη μια φορά δεν χώραγε. Σε αυτά που περισεψαν περιλαμβάνεται και η εισαγωγή του βιβλίου του E. P. Thompson με τίτλο "The Making of the English Working Class" μεταφρασμένη στα Ελληνικά. Θα τη βρείτε στο διαδίκτυο: antifascscripta.net > Βιβλιοθήκη > Κίνημα. Όποιος καταλάβει που κολλάει αυτή η εισαγωγή με όλα τα παραπάνω κερδίζει αφίσα με τον συνταγματάρχη Σκυλακάκη!

Σημειώσεις

1. Σύμφωνα με αυτές τις θέσεις γράφτηκε η μπροσούρα της συνέλευσης Αυτονομη Αντίφα, *Ο Φασισμός χωρίς Σβάστικα*, 2010.
2. Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την Ήττα στην Εξέγερση. Ελλάδα Άνοιξη 1941 - Φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, 1993.
3. Στην οποία ανατράξαμε και εμείς κατά κόρον: Βαγγέλης Αγγελής, *"Γιατί χαιρέται ο Κόσμος και Χαμογελάει Πατέρα...": Μαθήματα Εθνικής Αγωγής και Νεολογιστική Προπαγάνδα στα Χρόνια της Μεταξικής Δικτατορίας*, Βιβλιόραμα, 2006.
4. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, "Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936-1946 - Μνήμες και Βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις", στο Χάγκεν Φλάισερ (επ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο - Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, 2003.
5. Γιώργος Μαργαρίτης, *"Προαγγελία Θεελλωδών ανέμων... Ο Πόλεμος στην Αλβανία και η Πρώτη Περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, 2009.